

Η παραγωγή του κοινωνικού σώματος

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ
ΜΑΡΘΑ ΜΙΧΑΗΛΙΔΟΥ – ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ ΧΑΛΚΙΑ

ΚΑΤΑΡΤΙ
&
ΔΙΝΗ, ΦΕΜΙΝΙΣΤΙΚΟ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ

ΚΑΤΑΡΤΙ
ΔΙΝΗ - ΦΕΜΙΝΙΣΤΙΚΟ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ

Η ΠΑΡΑΓΩΓΗ ΤΟΥ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΥ ΣΩΜΑΤΟΣ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ
ΜΑΡΘΑ ΜΙΧΑΗΛΙΔΟΥ - ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ ΧΑΛΚΙΑ

© Εκδόσεις Κατάρτι & Δίνη, φεμινιστικό περιοδικό

ISBN 960-88206-3-4

Εκδόσεις Κατάρτι, Μαυρομυχάλη 9, 106 79 Αθήνα,
τηλ.: 210 36 04 793 - 210 36 01 271, Fax: 210 36 09 697
e-mail: katarti@hellasnet.gr

Στην εκδοτική επιμέλεια του τόμου συμμετείχε το πρόγραμμα «Σπουδών Φύλου και Ισότητας στις πολιτικές και κοινωνικές επιστήμες» του Παντείου Πανεπιστημίου, με τη συγχρηματοδότηση της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΕΠΕΑΕΚ 2).

ΚΑΤΑΡΤΙ
&
ΔΙΝΗ, ΦΕΜΙΝΙΣΤΙΚΟ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ

ΑΘΗΝΑ 2005

Carla Hesse
Thomas W. Laqueur

ΟΡΑΤΑ ΚΑΙ ΑΟΡΑΤΑ ΣΩΜΑΤΑ
Η ΕΞΑΛΕΙΨΗ ΤΟΥ ΕΒΡΑΪΚΟΥ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟΥ ΑΠΟ ΤΗ ΖΩΗ
ΤΗΣ ΣΥΓΧΡΟΝΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Στη δυτική πλευρά του Αριστοτέλειου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης δεσπόζει το καλαίσθητο Παλαιό Κτίριο της Φιλοσοφικής Σχολής, σχεδιασμένο από τον Βιταλιάνο Ποζέλι, έναν ντόπιο ιταλό αρχιτέκτονα, και χτισμένο στα τέλη του 19ου αιώνα ως εκπαιδευτήριο υπαλλήλων της οθωμανικής διοίκησης. Αυτό το κτίριο έγινε η καρδιά του νέου ελληνικού πανεπιστημίου το 1927 όταν άρχισε να χρησιμοποιείται από τους δεκαπέντε καθηγητές και τους εξήντα πέντε φοιτητές του, που μέχρι τότε και για μερικούς μήνες έκαναν μαθήματα στη βίλα Αλλατίνη, η οποία ανήκε στον επιφανή Εβραίο που είχε ιδρύσει τους μεγαλύτερους αλευρόμυλους και φούρνους της πόλης. Ένα χιλιόμετρο ανατολικά, στο άλλο άκρο της μεγάλης παραλληλόγραμμης έκτασης, βρίσκεται η Φοιτητική Λέσχη, ένα κτίριο που όπως και πολλά άλλα

Το άρθρο αφιερώνεται στη μνήμη του Aron Hazan (γεννήθηκε στο Μοναστήρι το 1898 και πέθανε στο Λος Άντζελες το 1976) και της Stella Russo Hazan (γεννήθηκε στην Καστοριά το 1907 και πέθανε στο Λος Άντζελες το 1982), με ιδιαίτερες ευχαριστίες στη Sarah Hazan Hesse. Θα θέλαμε επίσης να ευχαριστήσουμε για τη συνεισφορά τους τον Aron Rodrigue από το Stanford University και τον Alexander Nehama από το Princeton University. Είμαστε υπόχρεοι στο Wissenschaftskolleg του Βερολίνου που μας πρόσφερε το χρόνο και τα μέσα για τη συγγραφή αυτής της εργασίας, καθώς και στη Ζωή Δέτση-Διαμαντή, την Κατερίνα Κίτση-Μιτάκου, την Έφη Γιαννοπούλου και τη Νίκη Σπυροπούλου από το Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο, οι οποίες μας προσκάλεσαν στο συνέδριο «The flesh made text» που κέντρισε το ενδιαφέρον μας για το Εβραϊκό Νεκροταφείο της Θεσσαλονίκης. Θα θέλαμε επίσης να ευχαριστήσουμε τη συνάδελφό μας Μαρία Μανρουδίδη για τη βιβλιογραφική της βοήθεια, τις γνώσεις της για την τοπική κοινωνία και την προφορική ιστορία και, τέλος, τον Ευδόξιο Δοξιάδη, μεταπτυχιακό φοιτητή στο Τμήμα Ιστορίας του University of California, Berkeley, για τη μετάφρασή του και ακόμη περισσότερο για την έρευνά του στις ελληνικές πηγές που εμπλούτισε ένα προηγούμενο σχέδιο αυτής της εργασίας.

του πανεπιστημίου έχει χτιστεί στο ύψος που χαρακτηρίζει διεθνώς την αρχιτεκτονική από τα τέλη της δεκαετίας του 1960 και έπειτα: καθαρά λειτουργικό, από μπετόν και γυαλί, απρόσωπο. Δεκαπέντε χιλιάδες φοιτητές γευματίζουν εδώ κάθε μέρα, από τους περίπου εξήντα χιλιάδες που είναι εγγεγραμμένοι στις διάφορες σχολές του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. Τα μονοπάτια και οι ανοιχτοί χώροι βουίζουν από τις πολύγλωσσες συζητήσεις και την ενεργητικότητα των νέων, οι καθηγητές είναι κοσμοπολίτες και πολλοί από αυτούς διακεκριμένοι. Αυτός είναι ένας κόσμος των ζώντων.¹

Λίγα μέτρα κάτω από την επιφάνεια υπάρχει ένας άλλος κόσμος: ο κόσμος των νεκρών. Μολονότι το φαινόμενο είναι συνηθισμένο σε έναν αρχαίο τόπο, οι νεκροί αυτοί είναι πιο στενά από άλλους δεμένοι με τη σύγχρονη ελληνική ιστορία και την ιστορία του Αριστοτέλειου Πανεπιστημίου. Μέχρι τις 6 Δεκεμβρίου 1942 αυτή η γη ήταν ήσυχη — η ανθρώπινη παρουσία εκεί σχετιζόταν μονάχα με ταφές και μνημόσυνα —, ο κόσμος των νεκρών τής άλλοτε μεγάλης, εύπορης και πολιτισμικά ανθηρής εβραϊκής κοινότητας της παλιάς πόλης, ο τόπος όπου αναπαύονταν εδώ και αιώνες μεγάλοι ραβίνοι και κοινοί θνητοί.

Πώς να ήταν η εικόνα του νεκροταφείου, άραγε, εκείνο το πρωί του Σαββάτου, λίγες ώρες πριν από την καταστροφή; Ίσως δεν πρέπει να το φανταζόμαστε ωραίο και καλοσυντηρημένο με βάση τα σύγχρονα βορειοευρωπαϊκά πρότυπα. Η εβραϊκή κοινότητα της Θεσσαλονίκης «δεν φρόντιζε για τη συντήρηση και την αισθητική του χώρου», παραπονιέται στα απομνημονεύματα που μπόρεσε να γράψει προτού δολοφονηθεί στο Λουβιτς ο νομικός εκπρόσωπος του νεκροταφείου: «καμία τάξη, κανένα σχέδιο, κανένα δέντρο ή λουλούδι». Δεν είχε τη μεγαλοπρεπή μελαγχολία των μεγάλων εβραϊκών νεκροταφείων του 19ου αιώνα στην κεντρική και τη δυτική Ευρώπη, με τις καλοσχεδιασμένες αλέες και τα θαυμάσια μανσολεία, είτε κλασικά είτε αρ νουβό. Εδώ οι επιτύμβιες πλάκες θα πρέπει να ήταν πιο λιτές: σαν τους χτιστούς φούρνους των χωριών τις είδε ο συγγραφέας Γιώργος Ιωάννου.² Το εβραϊκό νεκροταφείο της Θεσσαλονίκης, μολονότι εξίσου παλιό και αρχαιολογικά πολύ σπουδαιότερο

1. Σχετικά με την ιστορία του Παλαιού Κτιρίου της Φιλοσοφικής Σχολής, βλ. Παρασκευάς Σαββαΐδης / Ανθimos Μπαντέλας, *Πόλις Πανεπιστημίου Πόλις*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2000. Για τα πρώτα χρόνια του Πανεπιστημίου, βλ. Απόστολος Παπαμανώπουλος, *Ιστορία της Θεσσαλονίκης*, εκδ. Ρέκος, Θεσσαλονίκη 1982, σ. 246-251.

2. Γιώργος Ιωάννου, «Τα εβραϊκά μνήματα», στον ίδιο, *Για ένα φιλότιμο*, Κέδρος, Αθήνα 1973, σ. 23.

από το φημισμένο παλαιό νεκροταφείο της Πράγας, δεν θα πρέπει να είχε την ατμόσφαιρα εκείνη του παλιού κόσμου — τη στενή γειτνίαση με τα γύρω κτίρια, τις επιβλητικές γκριζές πλάκες κι ακόμα το ανασηκωμένο χώμα που μαρτυρούν ότι αντίθετα με τον εβραϊκό νόμο οι νεκροί ενταφιάζονταν ανά στρώματα επί αιώνες. Εδώ ο χώρος θα πρέπει να ήταν πιο ανοιχτός και μεγάλος, πολύ πιο φωτεινός — πάνω από 350 στρέμματα με τάφους από λευκό μάρμαρο κάτω από τον μεσογειακό ήλιο.³ (Το παλαιό εβραϊκό νεκροταφείο της Πράγας ήταν, και είναι, όλο κι όλο δέκα στρέμματα.)

Εκείνο τον Δεκέμβριο του 1942, Σάββατο πρωί, κοιτάζοντας δυτικά από το σημείο όπου σήμερα είναι η Φοιτητική Λέσχη, θα βλέπαμε στην άλλη άκρη το παλαιό κτίριο της Φιλοσοφικής Σχολής και ανάμεσα δεκάδες χιλιάδες, ίσως και εκατοντάδες χιλιάδες, μνήματα διάσπαρτα με επίπεδες πλάκες και ανάμεσά τους πού και πού άλλες όρθιες πλάκες ή στήλες. Ο πρόξενος των Ηνωμένων Πολιτειών στην Ισταμπούλ υπολόγισε ότι υπήρχαν πάνω από τριακόσιες χιλιάδες μνήματα διαφόρων ειδών, και γι' αυτό θεώρησε το νεκροταφείο «μέγιστης ιστορικής αξίας, χρονολογούμενο από τους πρώτους χριστιανικούς αιώνες».⁴ Κοιτάζοντας από λίγο ψηλότερα, από το λόφο όπου σήμερα στέκουν τα κτίρια της Ιατρικής και της Κτηνιατρικής, θα βλέπαμε για εκατοντάδες μέτρα μέχρι τη θάλασσα πλήθος τα μνήματα. Μισό εκατομμύριο νεκρά σώματα θα βρίσκονταν κάτω από τα πόδια μας.

Σήμερα δεν υπάρχει καμία ένδειξη γι' αυτό τον χαμένο κάτω κόσμο στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο. Οι περισσότεροι από τους νεκρούς είναι ακόμα εκεί, αδρατοι όπως και τότε, αλλά οι επιτύμβιες ενδείξεις της ύπαρξής τους έχουν χαθεί. Κάποιες λιγιστές πλάκες μεταφέρθηκαν σε άλλους μνημειακούς τόπους: μερικά κομμάτια βρίσκονται στο Μουσείο Εβραϊκής Παρουσίας, που εγκαινιάστηκε στη Θεσσαλονίκη το 1997· κάποια άλλα, που οι ιδιοκτήτες τους τα έσωσαν πριν από την καταστροφή, βρίσκονται στο νέο, και πολύ μικρότερο, εβραϊκό νεκροταφείο στη Σταυρούπολη· άλλα, τέλος, «μετανάστευσαν» στην Αμερικανική Γε-

3. «The Memoir of Yomtov Yacoel» [1943], στο Steven Bowman (επιμ.), *The Holocaust in Salonika* (μτφρ., εισαγ., σχόλια: Isaac Benmayor), Bloch Publishing Co. για το Sephardic House, 2002, σ. 73.

4. Απόσπασμα από έγγραφο που έστειλε ο Μπάριτον Μπέρι: το πρωτότυπο βρίσκεται στη Βιβλιοθήκη Franklin D. Roosevelt (War Refugee Board, αρ. 44.786). Παράτιθεται στο Michel Matsas, *The Illusion of Safety*, Pella Publishing Co., Νέα Υόρκη 1997, σ. 38-39.

ωργική Σχολή.⁵ Ακούσαμε από συναδέλφους ότι υπάρχουν επιτύμβιες πλάκες ενσωματωμένες σε πεζοδρόμια και τοίχους. Δεν μπορέσαμε να εντοπίσουμε καμιά.

Το ζήτημα δεν είναι μόνο η εξαφάνιση, αλλά και η λήθη. Πουθενά στο χώρο του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης δεν υπάρχει η παραμικρή ένδειξη για την ιστορία του αόρατου κόσμου που βρίσκεται κάτω από την επιφάνεια του ορατού, ούτε άλλωστε και γίνεται η παραμικρή αναφορά σε αυτό το θέμα στην ιστοσελίδα του πανεπιστημίου όπου παρατίθεται αρκετά εκτεταμένα η ιστορία του ιδρύματος.⁶ Τίποτα δεν ενημερώνει τον επισκέπτη γι' αυτή την εκπληκτική μεταμόρφωση μιας νεκρόπολης σε κόσμο των ζωντανών, του νεκροταφείου σε πανεπιστήμιο, ενός ιερού τόπου σε κόσμο των γραμμάτων, όπου κάθε μέρα φοιτητές, ερευνητές και επιστήμονες περιδιαβαίνουν άθελά τους πάνω από αυτό το αμέτρητο πλήθος των παλαιότατων και κρυμμένων οστών.

Ο κόσμος των νεκρών δεν αντικατοπτρίζει με ακρίβεια τον κόσμο των ζώντων. Ο κόσμος των νεκρών υπάρχει γύρω μας παντού, σε μια λεπτή ισορροπία ανάμεσα στον πραγματικό κοινωνικό κόσμο και σε έναν φανταστικό κοινωνικό κόσμο που συντηρείται από την ιστορία και τη μνήμη. Στο Βερολίνο ελάχιστοι είναι οι απόγονοι γερμανών Εβραίων από την εποχή πριν από το Ολοκαύτωμα, ωστόσο τα μνημεία εκατοντάδων χιλιάδων νεκρών Εβραίων στα νεκροταφεία της πόλης δείχνουν την έγνοια των ζώντων να κρατήσουν αυτούς τους νεκρούς ζωντανούς, να διατηρήσουν με κάποιον τρόπο στο παρόν έναν εξαφανισμένο κόσμο. Με αυτή την έννοια, η ιστορία των νεκρών ανάμεσα στους ζωντανούς είναι και η ιστορία του πώς αντιλαμβάνεται ένας κοινωνικός κόσμος τον εαυτό του. Ξεκινούμε με την παρατήρηση ότι η εξάλειψη του παλαιού εβραϊκού νεκροταφείου — όχι μόνο η κυριολεκτική εξάλειψή του από τη σύγχρονη Θεσσαλονίκη, αλλά και η (ακόμη εντυπωσιακότερη) σχεδόν πλήρης συμβολική εξάλειψή του από τη μνήμη και την ιστορία της πόλης — αποτελεί μοναδικό φαινόμενο τόσο στη νεότερη ευρωπαϊκή ιστορία όσο και στην ιστορία και τη μνήμη της εξόντωσης των ευρωπαϊκών Εβραίων. Το άρθρο μας θέτει το ερώτημα πώς συνέβη αυτό.

Να είμαστε πιο ακριβείς. Η ιστορία του εβραϊκού νεκροταφείου της

Θεσσαλονίκης και της καταστροφής του είναι αρκετά γνωστή και μνημονεύεται στο εσωτερικό της εβραϊκής κοινότητας — ήδη από την εποχή της σχεδόν ολοσχερούς εξόντωσής της —, χάρη στις επίμονες προσπάθειες του ραβίνου Μιχαήλ Μόλχο ο οποίος ήταν μάρτυρας της καταστροφής του νεκροταφείου και κατέγραψε τόσο τα γεγονότα εκείνης της μέρας όσο και το παρελθόν του νεκροταφείου.⁷ Όπως φαίνεται και από τις παραπομπές μας, κομμάτια της ιστορίας του έχουν καταγράψει και διάφοροι έλληνες ερευνητές σε κείμενα για την ιστορία της πόλης. Το κενό ωστόσο παραμένει μεγάλο.

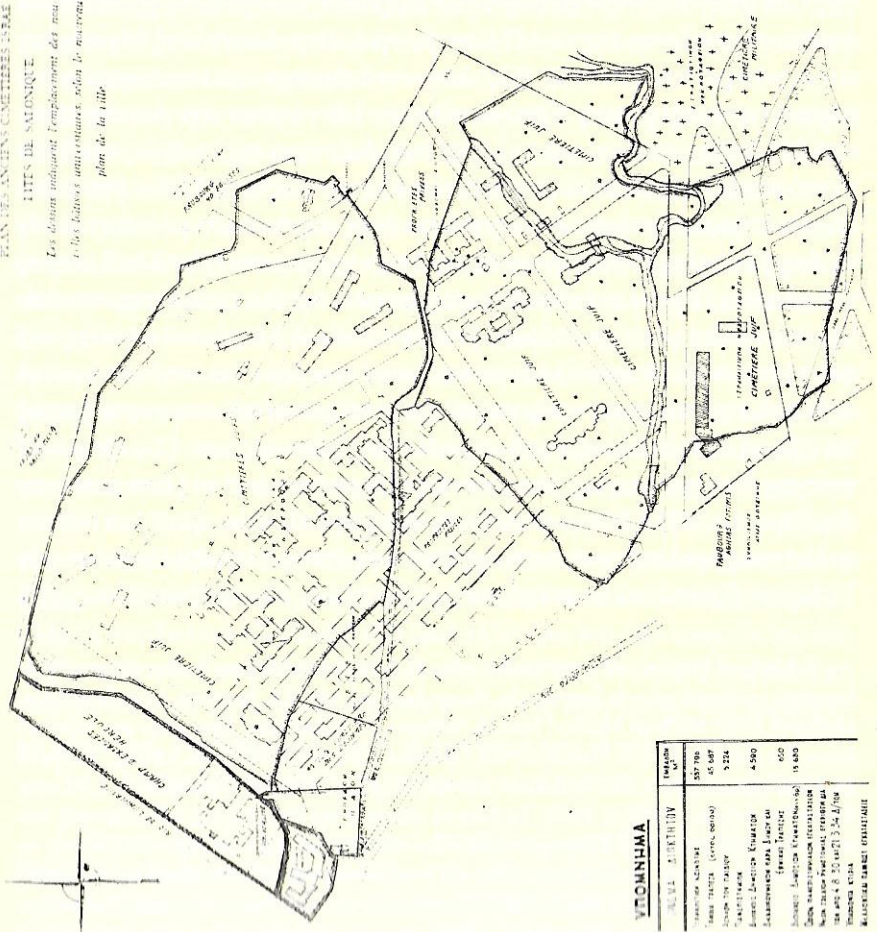
Στις αρχές του 20ού αιώνα το νεκροταφείο είχε ήδη ιστορία δύο χιλιετιών. Επεκτάθηκε σημαντικά στο πέρασμα των αιώνων ως χώρος ταφής των απογόνων των σεφαρδικτών Εβραίων, που μετά τη χριστιανική ανάκτηση της Ισπανίας το 1492 κατέφυγαν στην Ανατολική Μεσόγειο, και αργότερα των ασκναζί Εβραίων που διέφευγαν από τα πογκρόμ της ρωσικής αυτοκρατορίας. Κατά τα τέλη του 19ου αιώνα είχε έκταση πάνω από 355 στρέμματα, και για το μακρύτερο διάστημα της ιστορίας του ήταν το πιο μεγάλο εβραϊκό νεκροταφείο σε όλη την Ευρώπη. Μόνο ένα ή δυο εβραϊκά νεκροταφεία σε όλο τον κόσμο ήταν παρόμοια σε μέγεθος, κανένα όμως δεν είχε τόσους νεκρούς ούτε είχε χρησιμοποιηθεί αδιαλείπτως για χιλιετίες. Το παλαιό εβραϊκό νεκροταφείο της Θεσσαλονίκης εκτεινόταν ανατολικά για περισσότερα από πεντακόσια μέτρα από τα τείχη της πόλης που κάποτε αποτελούσαν το δυτικό του όριο και συνόρευε με τα ορθόδοξα χριστιανικά νεκροταφεία που απλώνονταν ανηφορικά προς τους βραχώδεις λόφους της βορειοδυτικής πλευράς του. (Το νεκροταφείο της Ευαγγελίστριας, λίγες εκατοντάδες μέτρα από το Πανεπιστήμιο, ιδρύθηκε το 1875.) Νοτιοανατολικά, προς τη θάλασσα, ήταν ένα από τα πολλά τουρκικά νεκροταφεία της Θεσσαλονίκης. Μεταξύ Εβραίων και Γούρκων βρισκόταν το μικρό νεκροταφείο των Ντονμέδων (Donme) ή

7. Michael Molho, «El cementerio judío de Salonica verdadero museo epigraphico, historico i archeologico in Sepharad», *Revue Sephard*, τόμ. IX, Institute Arias Montano, Madrid 1949. Michael Molho / Joseph Nehama, *In Memoriam: Hommage aux victimes juives des Nazis en Grèce*, Θεσσαλονίκη / Buenos Aires 1948-1953. Βλ. επίσης, Bernard Pierron, «Le cimetière Juif de Salonique» (αγγλ. μτφρ.: Rosine Nussenblatt), *La Lettre Sephardite* 3 (Οκτ. 2000), σ. 10-12. Τα βασικά στοιχεία της ιστορίας της καταστροφής του νεκροταφείου υπάρχουν και στην ιστοσελίδα <<http://www.ushmm.org>>. Βλ. επίσης το ερευνητικό άρθρο της Stella Salem, «The old Jewish cemetery of Thessalonika», στο David Saltiel / Leon R. Arouh / Yoffie L. Benmayor (επιμ.), *Cultural Forum*, Cultural Committee of the Jewish Community, Θεσσαλονίκη 2002.

5. Nicholas Stavroulakis / Timothy J. De Vinney, *Jewish Sites and Synagogues of Greece*, Talos Press, Αθήνα 1992, σ. 185.

6. Η επίσημη ιστορία του Λοιμοτελείου Πανεπιστημίου υπάρχει στην ιστοσελίδα <<http://www.auth.gr/about/history-main.en.php3>>.

PLAN DES ANCIENS CEMETIERES JUIFS
 THESSE DE SALONIQUE
 Les données indiquent l'emplacement des plus
 vieux bâtiments existants selon le plan
 plan de la ville

ΥΠΟΜΗΝΗ

ΚΩΔΙΚΟΣ	ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ	ΕΠΙΜΕΤΡΟ
1	ΚΑΤΑΧΩΡΗΤΗΡΙΑ	537 796
2	ΚΑΤΑΧΩΡΗΤΗΡΙΑ (ΟΡΓΑΝΟΦΟΡΑ)	50 847
3	ΚΑΤΑΧΩΡΗΤΗΡΙΑ (ΑΝΕΚΔΟΤΑ)	3 214
4	ΚΑΤΑΧΩΡΗΤΗΡΙΑ (ΑΝΕΚΔΟΤΑ)	4 590
5	ΚΑΤΑΧΩΡΗΤΗΡΙΑ (ΑΝΕΚΔΟΤΑ)	650
6	ΚΑΤΑΧΩΡΗΤΗΡΙΑ (ΑΝΕΚΔΟΤΑ)	19 460

Σημειώσεις: 1. Τα στοιχεία προέρχουν από τον κατάλογο των τάφων του 1917. 2. Τα στοιχεία προέρχουν από τον κατάλογο των τάφων του 1917. 3. Τα στοιχεία προέρχουν από τον κατάλογο των τάφων του 1917. 4. Τα στοιχεία προέρχουν από τον κατάλογο των τάφων του 1917. 5. Τα στοιχεία προέρχουν από τον κατάλογο των τάφων του 1917. 6. Τα στοιχεία προέρχουν από τον κατάλογο των τάφων του 1917.

Χάρτης 1. Σχέδιο του παλαιού εβραϊκού νεκροταφείου της Θεσσαλονίκης. Το νεκροταφείο κάλυπτε όλη την περιοχή που ορίζεται από τις έντονες γραμμές. Στη βορειοδυτική άκρη του χάρτη διακρίνεται το Παλιό Κτίριο της Φιλοσοφικής Σχολής.
 [ΠΗΓΗ: Michael Molho / Joseph Nehama, In Memoriam: Hommage aux victimes juives des Nazis en Grèce, Θεσσαλονίκη / Buenos Aires, 1948-1953.]

Μά-μιν (Ma'min), οπαδών του εβραίου μυστικιστή του 17ου αιώνα Σαμπεθάι Σεβί, που στο τέλος της ζωής του ασπάστηκε το Ισλάμ⁸ (βλ. χάρτες 1 και 2).

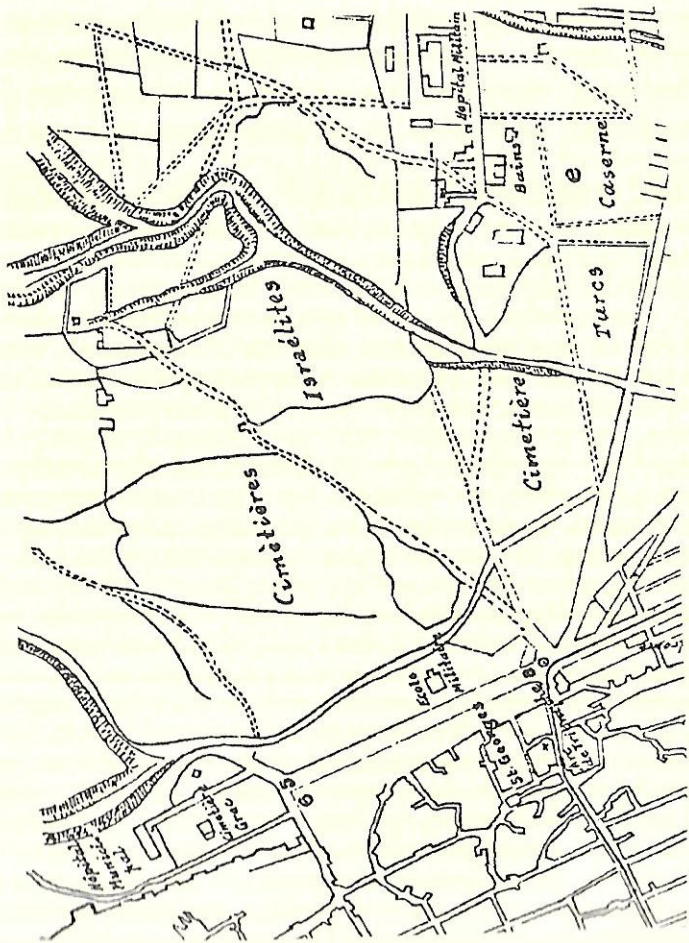
Το νεκροταφείο πάνω στο οποίο είναι χτισμένο σήμερα το Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο ήταν το μεγαλύτερο και το αρχαιότερο από όλους τους τόπους ταφής των νεκρών στην πόλη. Βρισκόταν πάνω στην κύρια οδική αρτηρία, την Εγνατία οδό, λίγο μετά τη μεγάλη ρωμαϊκή αψίδα του αυτοκράτορα Γαλέριου, πύλη της πόλης μέχρι το 1875, οπότε καταστράφηκαν τα τείχη. Το εβραϊκό νεκροταφείο δέσποζε στα ανατολικά και εμπόδιζε την επέκταση της πόλης προς αυτή την κατεύθυνση.

Κατά κάποιον τρόπο ο αφανισμός του ξεκίνησε την εποχή των Οθωμανών, οι οποίοι απαλλοτριώσαν ένα μικρό μέρος του αρχαιότερου τμήματος του νεκροταφείου, που στο παρελθόν συνόρευε με τα τείχη της πόλης, για να κατασκευάσουν ένα δρόμο (τη σημερινή οδό Εθνικής Αμύνης) καθώς και το κτίριο που αργότερα έγινε η Φιλοσοφική Σχολή. Μετά την πυρκαγιά του 1917 που κατέστρεψε μεγάλο μέρος από την παλιά,

8. Το 1930 η περιοχή του νεκροταφείου είχε έκταση 357.796 τ.μ. Στα τέλη του 19ου αιώνα η οθωμανική κυβέρνηση είχε κατασχεσει τουλάχιστον 6.000 τ.μ. Πάντως είναι πολύ δύσκολο να πούμε πόση ακριβώς ήταν η έκταση του νεκροταφείου οποιαδήποτε στιγμή της ιστορίας του αν δεν γίνει πολύ πιο εκτενής έρευνα. Βλ. Salem, «The old Jewish cemetery of Thessalonika», σ. 55. Είναι επίσης δύσκολο να γίνουν ακριβείς συγκρίσεις μεταξύ του νεκροταφείου της Θεσσαλονίκης και άλλων μεγάλων ευρωπαϊκών νεκροταφείων. Τον τίτλο του μεγαλύτερου νεκροταφείου της Ευρώπης διεκδικεί σήμερα το Βάιμινγκερ, στο Βερολίνο· εγκαινιάστηκε το 1880, έχει 115.000 τάφους και έκταση 420 στρέμματα. Τον ίδιο τίτλο διεκδικεί και το νέο εβραϊκό νεκροταφείο του Λοτς στην Πολωνία· όταν δημιουργήθηκε, το 1892, κάλυπτε 100,5 στρέμματα, ενώ σήμερα εκτείνεται σε 420,5 στρέμματα και περιλαμβάνει 180.000 τάφους και 65.000 επιτύμβιες πλάκες. Κανένα άλλο εβραϊκό νεκροταφείο δεν πλησιάζει αυτούς τους αριθμούς: το νέο Olsany της Πράγας όπου μεταξύ χιλιάδων άλλων είναι θαμμένοι και ο Κάφκα, καλύπτει 100 στρέμματα το παλιό νεκροταφείο στο Ούντερκερκ, στις όχθες του Άμστελ, όπου η ολλανδική σεφαρδίτικη κοινότητα άρχισε να θάβει τους νεκρούς της στις αρχές του 17ου αιώνα, λειτουργεί ακόμα και έχει έκταση μόλις 40 στρέμματα. Η πληρέστερη έρευνα για τα εβραϊκά νεκροταφεία της Ευρώπης είναι της International Association of Jewish Genealogical Societies. Αναλυτικά στοιχεία κατά χώρα υπάρχουν στο <<http://www.jewishgen.org/cemetery/>>. Για την τοπογραφία των νεκροταφείων της Θεσσαλονίκης, βλ. Βασίλης Δημητριάδης, *Τοπογραφία της Θεσσαλονίκης κατά την εποχή της Τουρκοκρατίας 1430-1912*, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών (Μακεδονική Βιβλιοθήκη αρ. 61), Θεσσαλονίκη 1983, κεφ. 10· Ν. Κ. Μουτσόπουλος, *Θεσσαλονίκη 1900-1917*, εκδ. Μ. Μόλχο, 1980, σ. 17· Νικόλαος Καλογήρου, «Τα οσιωπτικά στοιχεία του ασπιζού τοπίου στη Θεσσαλονίκη. Συνέπιτες και ασυνέχεια», στο *Η Θεσσαλονίκη*, Επιστημονική Επετηρίδα του Κέντρου Ιστορίας Θεσσαλονίκης του Δήμου Θεσσαλονίκης, τόμ. Α', 1985, σ. 543-577, για αναλυτικούς χάρτες και περιγραφές.

Χάρτης 2. Λεπτομέρεια από τοπογραφικό χάρτη της Θεσσαλονίκης (περ. 1916). Δείχνει την τοπογραφική σχέση του εβραϊκού νεκροταφείου (Cimetière Israélites) με το ελληνικό (Cimetière Grec) και το τουρκικό (Cimetière Turcs), ανατολικά των τειχών της πόλης. Ας σημειωθεί ότι στο Χάρτη 1 ο Μ. Μόλχο δείχνει το εβραϊκό νεκροταφείο να εκτείνεται πέρα από το πρώτο φέμα. Αξιοπρόσεκτο είναι το μέγεθος του εβραϊκού νεκροταφείου σε σχέση με το πολύ μικρό ελληνικό και το μόλις λίγο μεγαλύτερο τουρκικό. Όπως φαίνεται στο χάρτη, η πόλη έχει ήδη επεκταθεί πολύ πέρα από το νεκροταφείο προς Ανατολάς.

[ΠΗΓΗ: Βασίλης Δημητριάδης, Τοπογραφία της Θεσσαλονίκης κατά την εποχή της Τουρκοκρατίας 1430-1912, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1983.]

ανατολίτικη Θεσσαλονίκη, αξιωματούχοι του Δήμου, υπό τη διεύθυνση του γάλλου αρχιτέκτονα και πολεοδόμου Ερνέστ Εμπράρ (1875-1933), αποφάσισαν να επεκτείνουν την αναπτυσσόμενη πόλη πέραν των ιστορικών της ορίων. Η απαλλοτρίωση ολόκληρου του εβραϊκού νεκροταφείου έγινε κεντρικό θέμα του σχεδίου τους, που στη θέση του προέβλεπε ένα νέο πανεπιστήμιο κι ένα μεγάλο δημοτικό πάρκο.⁹ Προτεινόταν να σταματήσουν οι ταφές σε εύλογο συναποφασισμένο διάστημα, να δοθεί μέρος της γης στο Πανεπιστήμιο, και ο λοιπός χώρος (όπου δεν θα γίνονταν νέες ταφές) να φυτευτεί με πεύκα. Μετά από χρόνια επίσημης και ανεπίσημης αντίστασης και μακρύτερες διαπραγματεύσεις σε τοπικό και εθνικό επίπεδο, το 1937 η εβραϊκή κοινότητα παραχώρησε 12.399 τ.μ. στο Πανεπιστήμιο και την επόμενη χρονιά άρχισε να αφαιρεί τις ταφόπλακες, να εκταφιάζει οστά, και να τα μεταφέρει σε ένα νέο νεκροταφείο. Εκείνη την περίοδο δεν ήταν σαφές κατά πόσον οι δημοτικοί πατέρες εξέταζαν ακόμη το ενδεχόμενο να εφαρμόσουν το μέρος του σχεδίου που προέβλεπε τη δημιουργία δημοτικού πάρκου, καθώς λόγω της μεγάλης αύξησης του ελληνικού πληθυσμού υπήρχαν νέες απαιτήσεις για τον καταμερισμό του χώρου, η εβραϊκή κοινότητα ωστόσο πίστευε ότι θα γίνει το πάρκο – άλλωστε ο σχετικός νόμος του 1937 προέβλεπε τη δημιουργία άλσους γύρω από τους τάφους που θα απέμεναν αφότου το Πανεπιστήμιο θα έπαιρνε το χώρο που χρειαζόταν. Εκτός από τα λίγα που αναφέραμε, τίποτε από όλα τα παραπάνω δεν εφαρμόστηκε, καθώς «ούτε η εβραϊκή κοινότητα ούτε ο Δήμος της Θεσσαλονίκης ούτε καν οι κρατικές αρχές ασχολήθηκαν με την εφαρμογή του νόμου», γράφει ο Γιουλιάν Γιακοβίτς. Το Πανεπιστήμιο δεν έχτισε κανένα κτίριο και οι Εβραίοι συνέχισαν να θάβουν τους νεκρούς τους όπως πάντοτε.¹⁰

Η είσοδος της Βέρμαχτ στη Θεσσαλονίκη στις 9 Απριλίου 1941 κλονίζει ριζικά τη μέχρι τότε ισορροπία ανάμεσα στους ζώντες και τους νεκρούς. Ένα χρόνο αργότερα, στις 6 Δεκεμβρίου 1942, εκπρόσωποι και ιδημόνες της εβραϊκής κοινότητας συναντούν στο χώρο του νεκροτα-

9. Για το γενικό περιβάλλον αυτής της ιστορίας, βλ. Salem, «The old Jewish cemetery», για Molho / Nehama, *In Memoriam*. Τα προσωπικά αρχεία του Εμπράρ ανακαλύφθηκαν στο Παρίσι το 2000 και ακόμη δεν έχει γίνει ουσιαστική εξέτάσή τους. Βλ.: <<http://www.hri.org/news/greek/mpab/2001/01-11-24.mpab.html#06>>.

10. Βλ. Bowman (επιμ.), *The Holocaust in Salonika*, σ. 75. Ο Γιακοβίτς ασκεί έντονη κριτική στην εβραϊκή ηγεσία «για τη συνηθισμένη ολιγωρία τους να αντιληφθούν την πραγματικότητα».

φείου δημοτικών αρχιτέκτονες και τον πολιτικό εκπρόσωπο των γερμανικών δυνάμεων κατοχής. Η συνάντηση κατέληξε σε συμφωνία. Η πόλη και το Πανεπιστήμιο θα έπαιρναν περισσότερη γη απ' όση είχαν κερδίσει με το νόμο του 1937, αλλά θα ίσχυαν οι προστατευτικές διατάξεις σχετικά με τη μεθοδική μεταφορά των τάφων ιστορικής σημασίας, ενώ θα έμεναν άθικτοι οι τάφοι των τελευταίων τριάντα χρόνων εφόσον υπήρχαν ζώντες συγγενείς των νεκρών, και ο λοιπός χώρος θα δεντροφυτευόταν. Αλλιώς έγιναν τα πράγματα.

Μερικές μόνο ώρες μετά την αποχώρηση του γερμανού εκπροσώπου και των επισήμων από το χώρο, πεντακόσιοι εργάτες που είχε προσλάβει η δημοτική αρχή άρχισαν να ρημάζουν ολόκληρο το νεκροταφείο. Πολύτιμες πλάκες αφαιρέθηκαν για να χρησιμοποιηθούν αλλού, ενώ κάποιες παραδόθηκαν στις δυνάμεις κατοχής για διάφορα έργα μεταξύ των οποίων, όπως ανατριχιαστικά τεκμηριώνει ο Μόλχο, η κατασκευή πισίνας για τη Βέρμαρχτ. Άλλες χρησιμοποιήθηκαν στην επισκευή του ναού του Αγίου Δημητρίου, στα δυτικά του νεκροταφείου. Ο Γ. Ιωάννου στο διήγημά του σχετικά με τους εβραϊκούς τάφους ισχυρίζεται ότι τις πιο πολλές πλάκες τις πήραν εκκλησίες που είτε έξυσαν από το μάρμαρο τα σύμβολα και τις γραφές είτε απλώς «τις γυρίσαν ανάποδα και κάναν πλακοστρώσεις καλές για γονατίσματα».¹¹ Πολλές πρέπει να κατέληξαν σε πιο κοινότοπους σκοπούς.

Χρειάστηκαν δύο εβδομάδες στους έλληνες εργάτες για να μετατρέψουν ένα από τα μεγαλύτερα εβραϊκά νεκροταφεία της Ευρώπης, και τον αρχαίο μνημειακό και επιγραφικό πλούτο του, σε ερειπωμένη γη (εικ. 1, 2). Και έτσι παρέμεινε έως μετά τον πόλεμο. Οι γονείς μιας συναδέλφου θυμούνται τη δεκαετία του 1950 επιτύμβιες πλάκες και θραύσματα ανάμεσα στα πεύκα της άκτιστης ακόμα έκτασης του Αριστοτέλειου Πανεπιστημίου. Μια καθηγήτρια αρχιτεκτονικής λέει ότι υπήρχαν ορατές ταφόπλακες, σπασμένες και ολόκληρες, μέχρι τη δεκαετία του 1970.¹² Σήμερα δεν υπάρχει απολύτως τίποτα.

Η ιστορία της καταστροφής του εβραϊκού νεκροταφείου της Θεσσαλονίκης το 1942 και της εξάλειψής του από τη μνήμη και από το τοπίο μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο αναδύεται μέσα από τρεις ευρύτερες αφηγήσεις της ελληνικής και γενικότερα της ευρωπαϊκής ιστορίας: την ιστορία του Ολοκαυτώματος· την ιστορία των νεκρών εντός της ιστορίας του εκσυγχρονισμού της Ευρώπης· τέλος, την ιστορία της πολιτικής και πολιτισμικής ενσωμάτωσης της οθωμανικής Θεσσαλονίκης στο σύγχρονο ελληνικό έθνος κράτος. Μόνο η ατυχής σύγκλιση και των τριών αυτών ιστοριών, και όχι μία από αυτές, μπορεί να εξηγήσει την εξαφάνιση ενός τόπου τόσο μεγάλου και τόσο πολιτισμικά πλούσιου όχι μόνο από την πόλη και την ιστορία της, αλλά και από την ελληνική εθνική μνήμη γενικότερα.

Η πιο εύκολη εξήγηση της καταστροφής του νεκροταφείου είναι η κατοχή της Θεσσαλονίκης από τους Ναζί το 1941, και γενικότερα το Ολοκαύτωμα. Αυτή την εξήγηση δίνει η πιο επίσημη φωνή της εβραϊκής κοινότητας σχετικά με αυτά τα θέματα, το Μουσείο Μνήμης του Ολοκαυτώματος στις ΗΠΑ (United States Holocaust Memorial Museum). Η ιστοσελίδα του Μουσείου για τη Θεσσαλονίκη ανοίγει με μια φωτογραφία του κατεστραμμένου νεκροταφείου και την εξής λεζάντα: «Άποψη του κατεστραμμένου εβραϊκού νεκροταφείου της Θεσσαλονίκης, κατά τη γερμανική κατοχή. Οι επιτύμβιες πλάκες χρησιμοποιήθηκαν στη συνέχεια ως οικοδομικά υλικά». Την ίδια άποψη έχει και ο διακεκριμένος αγγλόφωνος ιστορικός της περιόδου, Μαρκ Μαζάουερ: «Τον Δεκέμβριο οι Γερμανοί άρχισαν να καταστρέφουν το σημαντικό εβραϊκό νεκροταφείο που βρισκόταν στην ανατολική πλευρά της πόλης», γράφει.¹³ Αναμφισβήτητα, η παρουσία των Ναζί και η συνακόλουθη εξόντωση του 96% των 49.000 Εβραίων που βρίσκονταν ακόμα στη Θεσσαλονίκη στις 3 Απριλίου 1943, οπότε οι πρώτοι 10.000 συνελήφθησαν και κλείστηκαν σε στρατοπέδωματα και στη συνέχεια στάλθηκαν με βαγόνια μεταφοράς ζώων στο Άουσβιτς, παίζει αποφασιστικό ρόλο στην ιστορία μας.

Πρώτα-πρώτα η διαπραγματευτική ισχύς της εβραϊκής κοινότητας είχε σχεδόν απολεσθεί. Ο Μεγάλος Ραβίνος, που εκτελούσε και χρέη προορινού προέδρου της κοινότητας, ήταν διατεθειμένος ακόμα και να περιλάβει τμήματα του νεκροταφείου σαν αντίτιμο σε είδος για να πληρώσει με αυτά μέρος των 3,5 δισ. δραχμών που ζητούσαν οι Γερμανοί για

11. Ιωάννου, «Τα εβραϊκά μνήματα», σ. 23.

12. Ευχαριστούμε τη συνάδελφο Μαρία Μαυρουδή για τις συνεντεύξεις της με τους γονείς της Ερατώ και Βασίλη Μαυρουδή και για τις συνομιλίες της εκ μέρους μας με την καθηγήτρια Σοφία Τσιτουρίδου.

13. <<http://www.ushmm.org/wlc/article.php?ModuleId=10005422>>· Mark Mazower, *Inside Hitler's Greece: The experience of occupation, 1941-44*, Yale University Press, New Haven / Λονδίνο 1993, σ. 240.

να ελευθερώσουν τους Εβραίους από την εξευτελιστική, και εξοντωτική για το σώμα και την ψυχή, εξαναγκαστική εργασία. Αυτή η ανταλλαγή απορρίφθηκε από την κοινότητα: αρνήθηκαν να εμπορευματοποιήσουν τους νεκρούς τους. Στη συνέχεια, όταν άρχισε η καταστροφή, η κοινότητα δεν είχε πια δυνατότητα αντίδρασης. Βρισκόταν υπό την αφόρητη πίεση —ψυχολογική, οικονομική και πολιτιστική— που ασκούσε η αντισημιτική νομοθεσία των Ναζί. Απέναντί της δεν είχε τη δημοτική αρχή ή την κυβέρνηση της χώρας για να κάνει διαπραγματεύσεις καλή τη πίστει, όπως είχε κάνει στο παρελθόν κάποιων μικρότερων επιθέσεων κατά του νεκροταφείου. Απέναντί της είχε τη διοικητική μηχανή των δωσίλογων που στήριζε η γερμανική στρατιωτική δύναμη κατοχής. Το τελικό χτύπημα ήρθε τόσο απότομα που βρήκε την κοινότητα σχεδόν ανήμπορη να αντιδράσει: «Η καταστροφή του νεκροταφείου έγινε με τέτοια βιασύνη που ελάχιστοι Εβραίοι κατόρθωσαν να περισώσουν τα λείψανα των προγόνων και των συγγενών τους», γράφει ο πρόξενος των Ηνωμένων Πολιτειών στην Ισταμπούλ: «οι πρόσφατα θαμμένοι νεκροί πετάχτηκαν στα σκυλιά». Την οριστική απάντηση στο πρόβλημα αυτής της γαιοκτησίας την έδωσε τελικά το Ολοκαύτωμα: με απόφαση του υπουργείου Οικονομικών στις 14 Οκτωβρίου 1943, το εβραϊκό νεκροταφείο δημεύτηκε στο σύνολό του, με την αιτιολογία ότι είχε εγκαταλειφθεί από τους ιδιοκτήτες του.¹⁴

Πρέπει πάντως να γίνει σαφές ότι η ισοπέδωση του εβραϊκού νεκροταφείου δεν ήταν σχέδιο των Ναζί. Ο εκ θεμελίων ολοθρεμός του

14. Για την καταστροφή του νεκροταφείου, βλ. Salem, «The Old Jewish Cemetery», σ. 58-59, και ιδίως σ. 59 για τη διαταγή δήμευσης. Γενικότερα βασιστήκαμε στην πιο εκτενή προσωπική μαρτυρία του Μόλχο, στο Molho / Nehama, *In Memoriam*. Οι αναφορές του προξένου των Ηνωμένων Πολιτειών Μάρτον Μπέρι περιέχονται στο Matsas, *Illusion*, σ. 38-39. Δεν είναι δυνατό να ειπωθεί με ακρίβεια πόσοι Εβραίοι από τη Θεσσαλονίκη δολοφονήθηκαν από τους Γερμανούς, καθώς στις διάφορες πηγές εξετάζονται διαφορετικές περιοχές και οι υπολογισμοί βασίζονται σε διαφορετικά είδη αρχείων. Το Εβραϊκό Μουσείο της Θεσσαλονίκης αναφέρει 49.000 θύματα, ποσοστό μεγαλύτερο του 96% του προπολεμικού πληθυσμού των Εβραίων της πόλης. Ο Μαζάουερ αναφέρει ότι από ολόκληρη τη βόρεια Ελλάδα στάλθηκαν στα στρατόπεδα θανάτου 48.974 Εβραίοι και ότι το 1947 ζούσαν στην πόλη λιγότεροι από 2.000 Εβραίοι. Οι Γερμανοί πίστευαν ότι υπήρχαν 56.000 Εβραίοι στη Θεσσαλονίκη, οι οποίοι έπρεπε να αποσταλούν στα στρατόπεδα. Υπολογίζοντας το 96% αυτού του αριθμού θα καταλήγαμε σε μεγαλύτερο αριθμό θυμάτων. Το θέμα είναι ότι η εβραϊκή κοινότητα της Θεσσαλονίκης σχεδόν αφανίστηκε, και το ίδιο ισχύει και για τις κοινότητες γειτονικών πόλεων όπως η Καστοριά, με εξαίρεση έναν ή δύο επιζώντες.

1. Μερικιά άποψη του εβραϊκού νεκροταφείου.

2. Άποψη του εβραϊκού νεκροταφείου μετά την καταστροφή του το 1943.

[HITTE: Michael Molho / Joseph Nehama, *In Memoriam: Hommage aux victimes juives des Nazis en Grèce, Θεσσαλονίκη / Buenos Aires, 1948-1953.*]

τόπου από πεντακόσιους εργάτες στην υπηρεσία της πόλης, η επιθετικότητα απέναντι στους Εβραίους που απελπισμένοι προσπαθούσαν να περισώσουν σορούς και ταφόπλακες για να τις μεταφέρουν στο νέο νεκροταφείο που παραχωρούνταν στην κοινότητα, κι ακόμα η βεβήλωση των λίγων τάφων που μπόρεσαν να μεταφερθούν στο νέο νεκροταφείο, όλα τούτα ήταν έργο Ελλήνων, χωρίς επίβλεψη ή εμφανές ενδιαφέρον από την πλευρά των Γερμανών. Ο δρ Μαξ Μέρτεν, ανώτατος πολιτικός επιτετραμμένος των Ναζί στη Θεσσαλονίκη, ήταν το πρωί της 6ης Δεκεμβρίου 1942 παρών, μόνο όμως για να επιβλέψει την εφαρμογή της υποτιθέμενης συμφωνίας ώστε να γίνει με τάξη η μεταφορά των λειψάνων από ένα τμήμα του νεκροταφείου. Κατά κάποιον τρόπο ήταν παρών ως μεσάζων, για να εφαρμοστεί η πρότερη απόφαση για τη μεταφορά ιδιοκτησίας της γης από την εβραϊκή κοινότητα στο Δήμο. Δεν υπάρχει η παραμικρή ιστορική ένδειξη ότι είτε ο ίδιος είτε άτομα υπό τις διαταγές του γνώριζαν ή είχαν συμφέρον ή πήραν την πρωτοβουλία γι' αυτή την τελειωτική λύση στο ζήτημα του νεκροταφείου.

Οι Ναζί ήθελαν να εξοντώσουν τους Εβραίους — και δεν είχαν ηθικές αναστολές για τη βεβήλωση τάφων. Στην καθημερινή ρουτίνα τους ωστόσο ήταν σχετικά αδιάφοροι για τους χώρους ταφής των προγόνων όλων εκείνων που δολοφονούσαν. Υπήρξαν περιστασιακά συμβάντα καταστροφής ή βεβήλωσης τάφων από Γερμανούς και από ντόπιους αντισημίτες που έφευγαν φορτωμένοι οικοδομικά υλικά από τα αφύλακτα τείχη και τους αφύλακτους τάφους ενός λαού που δεν ζούσε πια ανάμεσά τους: αυτά όμως συνέβαιναν κυρίως σε μικρές και απομονωμένες αγροτικές περιοχές, και σε νεκροταφεία όπου ήδη πολύ καιρό πριν από το Ολοκαύτωμα είχαν πάψει να γίνονται ενταφιασμοί, και όχι τόσο σε μεγάλα αστικά κέντρα ούτε σε νεκροταφεία εν λειτουργία. Υπάρχουν εξαιρέσεις: τα δύο τρίτα των μνημάτων του παλαιού νεκροταφείου της Φραγκφούρτης, που χρησιμοποιήθηκε από τον 13ο έως τον πρώιμο 19ο αιώνα, καταστράφηκαν από τους Ναζί: ωστόσο άλλα πολύ μεγαλύτερα νεκροταφεία, σε χρήση από τότε μέχρι το 1929 και από το 1929 μέχρι σήμερα, παρέμειναν άθικτα, ενώ ο κατεστραμμένος χώρος της Φραγκφούρτης με τα απομεινάρια επιτύμβιων πλακών είναι σήμερα μνημειακός. Υπήρξαν ακόμα περιπτώσεις καταστροφής που θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν απαραίτητες, όπως π.χ. η τάφος που άνοιξαν οι αρχές στη μέση του μη ενεργού εβραϊκού νεκροταφείου στο Βερολίνο στην οδό Grosse Hamburger. Μεγάλος αριθμός τάφων καταστράφηκαν — οι βομβαρδισμοί κατέστρεψαν

τάφους και σε άλλα νεκροταφεία του κεντρικού Βερολίνου — αλλά πολλοί από τους παλαιότερους που βρίσκονταν κοντά στον περίβολο του νεκροταφείου έμειναν άθικτοι και μεταφέρθηκαν μόλις το 1989 για λόγους συντήρησης. Τότε χτίστηκε ένα ακόμα μνημείο — το τρίτο στη σειρά — για τον Μωυσή Μέντελσον, τον διασημότερο κάτοικο του νεκροταφείου, και η περιοχή είναι σήμερα μνημειακό πάρκο με λίγους τάφους που θυμίζουν την παλαιά χρήση του χώρου.

Με άλλα λόγια οι Ναζί δεν έστρεφαν συστηματικά την αποθηρώσή τους ενάντια σε οστά και μνημεία. Όλα τα μείζονα εβραϊκά νεκροταφεία της Ευρώπης, εκτός από της Θεσσαλονίκης, επέζησαν του Ολοκαυτώματος σχεδόν άθικτα. Αυτό ισχύει ακόμα και για όσα βρίσκονταν στην καρδιά του Εθνικοσοσιαλισμού στο Βερολίνο (το μεγαλοπρεπές Weissensee, με ατέλειωτες σειρές τάφων εβραίων στρατιωτών από τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο και ολόφυτους δρόμους με νεοκλασικά μαυσωλεία, καθώς επίσης το σεμνότερο και πνιγμένο πια στη βλάστηση, μολοντί ακόμα επιβλητικό, νεκροταφείο Prenzlauer Allee), όπως και σε άλλες γερμανικές πόλεις — Φραγκφούρτη, Μόναχο, Αμβούργο, Μπρέσλαου. Τα εβραϊκά νεκροταφεία στις πρωτεύουσες της δυτικής και της κεντρικής Ευρώπης οι οποίες βρίσκονταν υπό κατοχή ή είχαν προσαρτηθεί διατηρούνται μέχρι σήμερα: στο Άμστερνταμ, στη Βουδαπέστη, στο Παρίσι (τα εβραϊκά τμήματα όλων των μεγάλων νεκροταφείων), στη Βιέννη (το εντυπωσιακό εβραϊκό τμήμα του μεγάλου νεκροταφείου), στην Πράγα (το διάσημο παλαιό νεκροταφείο — τουριστικό αξιοθέατο με πλήθος επισκέπτες —, καθώς και το νέο, όπου βρίσκεται ο τάφος του Κάφκα). Ακόμη πιο εντυπωσιακό και ειρωνικό είναι ότι επέζησαν τα εβραϊκά νεκροταφεία της Βαρσοβίας και του Λοτζ. Το γκέτο της Βαρσοβίας βομβαρδίστηκε και κάηκε ολοσχερώς, ενώ διασώθηκε στο κέντρο του το εβραϊκό νεκροταφείο, το «Gesia», με εκατόν πενήντα χιλιάδες τάφους. Στο Λοτζ, το πολύ μεγάλο εβραϊκό νεκροταφείο στην άκρη του μετέπειτα διαβόητου γκέτο χρησιμοποιήθηκε ως χώρος εκτέλεσης Εβραίων και άλλων. Η κοινότητα στην οποία ανήκε αφανίστηκε σχεδόν ολόκληρα — το νεκροταφείο παρέμεινε.

Ιστορικά, η γενοκτονία και η συστηματική βεβήλωση τάφων φαίνεται να μη συμβαδίζουν. Για παράδειγμα, κάποια αρμενικά νεκροταφεία σώζονται στην ανατολική Μικρά Ασία: πολύτιμες πλάκες έχουν κλαπεί, υπήρξαν ομοραδικές πράξεις βεβήλωσης τις δεκαετίες 1950 και 1960, δεν υπήρξε ωστόσο καμία συστηματική καταστροφή το 1915/1916, ενώ το

σημαντικότερο πριν από τη γενοκτονία αρμενικό νεκροταφείο της Ιστανμπούλ διατηρείται ακόμα σε καλή κατάσταση.¹⁵

Ας επαναλάβουμε ότι η παρουσία των Ναζί μπορεί να μετέβαλε τις ισορροπίες στην τοπική σύγκρουση συμφερόντων γύρω από το εβραϊκό νεκροταφείο, η ερμηνεία της καταστροφής του ωστόσο και της συνακόλουθης εξάλειψής του και από τη μνήμη έχει ρίζες βαθύτερες και πιο περίπλοκες. Τα ταφικά μνημεία που υπήρχαν ακόμα το 1945 – ή όταν σταμάτησε το μακελειό του εμφύλιου πολέμου – ήταν αρκετά για να δημιουργηθεί ένας χώρος μνήμης μέσω του οποίου οι Έλληνες θα μπορούσαν να θυμούνται μια εξαφανισμένη κοινότητα εντός της οποίας είχαν ζήσει τόσο μεγάλο χρονικό διάστημα.

Τα νεκροταφεία δεν υπήρξαν ποτέ μόνιμοι χώροι ανάπαυσης των νεκρών. Με την πάροδο των χιλιετιών υποκύπτουν, όπως καθετί, στις «μοναχικές και μονότονες αμμουδιές»¹⁶ του χρόνου. Ακόμα και στον ιστορικό χρόνο έρχονται και παρέρχονται καθώς γίνονται αλλαγές στη φαντασία των ζώντων σχετικά με τους προγόνους τους, καθώς γεννιούνται νέες ευαισθησίες και καθώς εμφανίζονται καινούριες ανάγκες του χώρου. Η κεντρική αγορά χονδρικής του Παρισιού (Les Halles) είχε χτιστεί πάνω στο νεκροταφείο των Innocents, όπου τη χρονιά της καταστροφής του, το 1764, ήταν θαμμένοι περισσότεροι από δύο εκατομμύρια νεκροί. Η αγορά έχει σήμερα αντικατασταθεί από μεγάλο εμπορικό κέντρο. Ο σιδηροδρομικός σταθμός St Pancras του Λονδίνου και οι σιδηροτροχιές της βόρειας εισόδου στο σταθμό χτίστηκαν πάνω στον περιβόλο της τοπικής εκκλησίας. Πολλά νεκροταφεία βρίσκονται κάτω από το Σίτι, το χρηματιστηριακό κέντρο του Λονδίνου, με σποραδικές εδώ κι εκεί κάποιες επιγραφές που θυμίζουν έναν κόσμο χαμένο. Τελικά ο χρόνος και η πρόοδος θριαμβεύουν. Τα τελευταία απομεινάρια του πρώτου εβραϊκού νεκροταφείου της Αγγλίας, που χρονολογούνταν στο 1290, χάθηκαν μετά την οικοδόμηση του Barbican Centre τη δεκαετία του 1950. Άλλωστε και ένα μέρος από το εβραϊκό νεκροταφείο της Θεσσαλονίκης βρισκόταν σε

15. Για τις πληροφορίες αυτές ευχαριστούμε τον Ρίτσαρντ Κλόιαν, διευθυντή του Armenian Genocide Resource Center, ο οποίος ωστόσο επισήμανε ότι το θέμα δεν έχει ερευνηθεί, κι επομένως ίσως στο μέλλον έρθουν στο φως στοιχεία για συστηματική καταστροφή νεκροταφείων. Βλ. επίσης Aron Rodrigue, «The mass destruction of Armenians and Jews in the 20th century in historical perspective», στο Hans-Lukas Kieser / Dominik J. Schaller (επιμ.), *Der Völkermord an den Armenien und die Shoah*, Chronos Verlag, Zürich 2002, σ. 303-316.

16. P. B. Shelley, «Ozymandias».

τοποθεσία που υπήρξε χώρος ταφής των Βυζαντινών πριν από την κατάληψη της πόλης από τους Οθωμανούς το 1430. Μέχρι την εποχή μας υπήρχαν στο νεκροταφείο ξαναχρησιμοποιημένες πλάκες του 16ου αιώνα, οι οποίες στο επάνω μέρος τους ήταν χαραγμένες στη γλώσσα λαντίνο, με εβραϊκά στοιχεία, ενώ στο κάτω στα ελληνικά. Με άλλα λόγια, οι νεκροί επιβιώνουν στο χώρο με την ανοχή των ζώντων, τους οποίους και υπηρετούν.

Πιο συγκεκριμένα, τη σύγχρονη εποχή η δημιουργία νέων νεκροταφείων, καθώς και η καταστροφή των παλαιότερων, είχε αφετηρία ένα κεντρικό αξίωμα του δυτικού αστικού σχεδιασμού που πρωτοεμφανίστηκε την εποχή του Διαφωτισμού: την απομάκρυνση των νεκρών από τους ζώντες.¹⁷ Ο Ερνέστ Εμπράρ είχε σαφώς αυτή την πολεοδομική αντίληψη. Περίπου την εποχή της γέννησης του Εμπράρ, ο βαρόνος Οσμάν, ο άνθρωπος που επανασχεδίασε το Παρίσι, προωθούσε – χωρίς επιτυχία όπως αποδείχτηκε – τη δημιουργία νέων, γιγάντιων χώρων ταφής, ακόμα μακρύτερα από εκείνους που είχαν χτιστεί τις πρώτες δεκαετίες του αιώνα. Οι σοροί και οι πενθούντες θα έφταναν εκεί με νέους σιδηρόδρομους, που θα φτιάχονταν ειδικά γι' αυτόν το σκοπό. Αυτό είχε ως πρότυπο ο Εμπράρ όταν άρχισε να σκέφτεται πώς έπρεπε να χτιστεί η σύγχρονη Θεσσαλονίκη πάνω στα ερείπια της παλιάς, ανατολίτικης πόλης που είχε καταστραφεί το 1917, και έτσι έβαλε στο στόχαστρο το εβραϊκό νεκροταφείο που συνόρευε με τα παλαιά τείχη της πόλης και εμπόδιζε την πρόοδο και την επέκτασή της. Με παρόμοιο ζήλο σχεδίασε την εξαφάνιση και άλλων χώρων ταφής: το 1923, λόγω χάρη, μετά την παραμονή του στη Θεσσαλονίκη, βρέθηκε στην Ινδοκίνα, όπου σχεδίασε ένα νέο διοικητικό κέντρο στο Ανόι και άλλα ακόμη μεγαλύτερα έργα που δεν πραγματοποιήθηκαν. Κοντολογίς, η Θεσσαλονίκη αποτελούσε μέρος του διεθνούς αστικού ανασχεδιασμού.¹⁸

Ακόμα όμως και πριν από τον Εμπράρ, οι πιο προνοητικοί θα πρέπει να διέβλεπαν ότι κάτι έπρεπε να αλλάξει σχετικά με τους τόπους ταφής. Η Θεσσαλονίκη στα τέλη του 19ου αιώνα ήταν το τελευταίο προπύργιο του ευρωπαϊκού οριενταλισμού και δυτικοί περιηγητές μνημόνευαν την ανατολίτικη γραφικότητά της, όταν η Αθήνα και το Βελιγράδι ήταν ήδη

17. Γενικότερα γι' αυτό το θέμα, βλ. Thomas Laqueur, «The places of the dead in modernity», στο Dror Wahrman / Colin Jones (επιμ.), *The Age of Cultural Revolutions: Britain and France, 1750-1820*, University of California Press, Berkeley 2002, σ. 17-32.

18. Βλ. <<http://vietnamnews.vnagency.com>>.

πόλεις δυτικές. Οι μέρες του εξωτικού χαρακτήρα της Θεσσαλονίκης ήταν μετρημένες.¹⁹ Ήδη την εποχή εκείνη είχε αποκτήσει τραμ, και σιδηρόδρομοι τη συνέδεαν με την υπόλοιπη Ευρώπη και την Ελλάδα. Τα τείχη της προς τη θάλασσα είχαν κατεδαφιστεί, σύγχρονες λεωφόροι έτεμναν τα δαιδαλώδη σοκάκια, ενώ τις τελευταίες δεκαετίες της οθωμανικής κυριαρχίας είχαν χτιστεί μεγάλα νοσοκομεία, σχολεία και προξενεία σύμφωνα με τους πιο πρόσφατους ευρωπαϊκούς αρχιτεκτονικούς ρυθμούς. Αργότερα, γήπεδα ποδοσφαίρου και ένα άσυλο για παιδιά είχαν περιληφθεί σε σχέδια απαλλοτριώσεων, ή τουλάχιστον αυτή την πρόθεση είχε το Εμπορικό Επιμελητήριο της πόλης όταν εξέταζε το θέμα τη δεκαετία του 1930.²⁰

Από αυτή την επέλαση της προόδου δεν γλίτωσαν ούτε τα νεκροταφεία. Ήδη το 1890, όπως αναφέραμε, είχαν χτιστεί σε έδαφος του παλιού εβραϊκού νεκροταφείου ένα τουρκικό λύκειο και ένας καινούριος δρόμος. Ο Μιντχάτ πασάς, διοικητής (βαλής) της πόλης από το 1873, είχε προηγουμένως κατορθώσει να μεταφέρει μερικά τουρκικά νεκροταφεία για να κατασκευάσει το δρόμο που είναι σήμερα η οδός Αγίου Δημητρίου. Προς το τέλος των δεκαετιών 1920 και 1930 ακόμα και κάποιοι εκπρόσωποι της εβραϊκής κοινότητας φαίνεται πως αναγνώριζαν κατ' ιδίαν αυτό που δεν μπορούσαν να πουν δημόσια, ότι δηλαδή μέρος του νεκροταφείου έπρεπε να πουληθεί ή να παραχωρηθεί στο Δήμο για τη δημιουργία ενός πάρκου και στο Πανεπιστήμιο για το χτίσιμο ενός νέου κτιρίου Φυσικής.²¹ (Επισημώς τα μέλη της εβραϊκής κοινότητας υποστήριζαν ότι, αντίθετα με την Ορθοδοξία που επέτρεπε τις εκταφές, η θρησκεία τους απαγόρευε τη μετακίνηση των νεκρών, και άρα δεν ήταν δυνατό να παραχωρηθεί μέρος της έκτασης. Μάλιστα στις διαπραγματεύ-

19. Για το θέμα αυτό, βλ. Mark Mazower, «Travellers and the Oriental City, c. 1840-1920», *Transactions of the Royal Historical Society* 12 (2002), σ. 59-111, και ιδίως 72-73, 109-110. Βλ. επίσης, Leon Sciaky, *Farewell to Salonika: City at the Crossroads*, Paul Dry Books, Φιλαδέλφεια 2003.

20. Ευαγγελία Α. Βαρέλλα, «Το Εμπορικό και Βιομηχανικό Επιμελητήριο Θεσσαλονίκης κατά τα χρόνια του Μεσοπολέμου», στο *Η Θεσσαλονίκη, Επιστημονική Επετηρίδα του Κέντρου Ιστορίας Θεσσαλονίκης του Δήμου Θεσσαλονίκης*, τόμ. Δ', 1994, σ. 270.

21. Βλ. την αναφορά του Στυλιανού Γονατά, γενικού διοικητή της Μακεδονίας προς το γραφείο του πρωθυπουργού στις 21 Νοεμβρίου 1931, και επιστολή του Haim R. Habib, διαγρόρου της κοινότητας, προς τον πρωθυπουργό στις 24 Δεκεμβρίου 1929, στο Photini Constantopoulou / Thanos Veremis (επιμ.), *Documents on the History of the Greek Jews*, Καστανιώτης, Αθήνα 2009, σ. 198-199, 144-145.

σεις με το Δήμο επικαλούνταν προηγούμενες περιπτώσεις που είχαν βασιστεί σε αυτή την άποψη περί ιερότητας του χώρου, όπως στη Βιέννη όπου το 1898 δεν έγινε τελικά η κατάσχεση του εβραϊκού νεκροταφείου *Vahrunge* για την κατασκευή μιας νέας γραμμής τραμ, αλλά και σε άλλες ευρωπαϊκές πόλεις.)

Όμως η καταστροφή που άρχισε στις 6 Δεκεμβρίου του 1942 χαρακτηριζόταν από μια εχθρότητα που δεν είχε να κάνει με τις ανάγκες πολεοδομικού σχεδιασμού, κι ακόμα λιγότερο με την επίλυση της διαμάχης για τη χρήση της γης που υπέβασκε εδώ και χρόνια. Ο Γιομτάρ Γιακοέλ, παρόλο που επέκρινε τον τρόπο με τον οποίο η εβραϊκή ηγεσία χειρίστηκε τις σχέσεις με την πόλη σε πολλά θέματα, διέκρινε αυτή την εχθρότητα στη συμπεριφορά των δημοτικών αρχών και των εργατών τους: «Η βιάση και ο υπερβάλλων ζήλος των ελληνικών αρχών δείχνει ότι δεν είχαν μόνο στόχο τον εξωραϊσμό της πόλης όταν κίνησαν να διαλύσουν τα εβραϊκά μνημεία με τόση φούρια». Και προσθέτει ότι όπως έμαθε εκ των υστέρων, μια επιτροπή χριστιανών «επισκεφθηκε τον γερμανό στρατιωτικό διοικητή προκειμένου να τον ευχαριστήσει εκ μέρους του ελληνικού πληθυσμού της πόλης για την οριστική τακτοποίηση του ζητήματος».²² Η ταχύτητα και η αποφασιστικότητα που επιδείχθηκαν κατά την καταστροφή της τεράστιας έκτασης του εβραϊκού νεκροταφείου (350 στρέμματα), το ότι τα οστά αφέθηκαν στο έδαφος, κι ακόμα η οριστική εξάλειψη κάθε ίχνους της ύπαρξής του από τη σύγχρονη μνήμη, αποτελούν γεγονός μοναδικό στη σύγχρονη ευρωπαϊκή ιστορία όσο και στην ιστορία του Ολοκαυτώματος και της ενθύμησής του.

Στο Παρίσι τα οστά από το νεκροταφείο των Innocents μεταφέρθηκαν υπό εκκλησιαστική επιτήρηση στα μεγάλα υπόγεια σπήλαια που βρίσκονται ανάμεσα στους σημερινούς σταθμούς του μετρό Alésia και Denfer-Rochereau, και αυτή η μεταφορά κράτησε χρόνια. Τα οστά των ενταπισμένων νεκρών είναι ακόμα ορατά, τακτοποιημένα σε σωρούς (χέρια, κνήμες, κρανία και πλευρά) σε ένα χώρο που αποτελούσε θρησκευτικό μνημείο όλο τον 19ο αιώνα. Στο Λονδίνο τα οστά από το νεκροταφείο της εκκλησίας St Pancras εκταφιάστηκαν και επανεταφιάστηκαν, ενώ ένα μικρό τμήμα του παλαιού χώρου ταφής διατηρείται ως αναμνηστικός τόπος. Το λονδρέζικο Bunhill Fields, όπου έχουν ταφεί πολλοί μεγάλοι «ραβίνοι» των πουριτανών αιρετικών όπως ο Άιζακ Ουότς, ο Τζον Μπά-

22. Βλ. Bowman (επιμ.), *The Holocaust in Salonika*, σ. 76.

νιαν και ο Ντάνιελ Ντιφόου, έγινε το 1867 πάρκο χωρίς να αγγιχτούν οι τάφοι, ενώ μετά τις καταστροφές του πολέμου ξαναχτίστηκε στην καρδιά του χρηματιστηριακού κέντρου της πόλης. Γενικά, η θεμελίωση κτιρίων πάνω σε οστά νεκρών, τουλάχιστον νεκρών που δεν είναι θαμμένοι για χιλιετίες, είναι φαινόμενο σπάνιο και θεωρείται επικίνδυνο. (Το κακό που θεωρείται πως παραμονεύει μια τέτοια βεβήλωση αποτελεί μοτίβο των σύγχρονων ταινιών τρόμου, π.χ. του έργου *Poltergeist*.)

Στην περίπτωση της Θεσσαλονίκης τα πράγματα έχουν αλλιώς. Η καταστροφή και — πολύ περισσότερο — η πολιτισμική εξάλειψη του τεράστιου εβραϊκού νεκροταφείου οφείλεται εν μέρει μόνο στην αγριότητα των Ναζί και στο Ολοκαύτωμα. Αυτά είναι μόνο ένα κεφάλαιο σε μια πολύ μεγαλύτερη ιστορία — της μεταφοράς των νεκρών μακριά από τους ζώντες — που άρχισε την εποχή του Διαφωτισμού. Αν δεν υπήρχαν γερμανικές δυνάμεις κατοχής το θλιβερό εκείνο Σάββατο στις αρχές Δεκεμβρίου του 1942, η τύχη των 350 στρεμμάτων στην καρδιά της πόλης θα ήταν ίσως διαφορετική. Αν η καταστροφή του χώρου ανάπαυσης των νεκρών Εβραίων ήταν άλλη μια πτυχή της δολοφονίας των 49.000 Εβραίων της Θεσσαλονίκης στο Άουσβιτς-Μπίρκεναου και στα άλλα ναζιστικά στρατόπεδα από τον Μάρτιο έως τον Αύγουστο του 1943, τότε θα είχε αφήσει τα ίχνη της στη δημόσια μνήμη της πόλης, όπως συνέβη με τις δολοφονίες. Στην είσοδο του νέου, μεταπολεμικού εβραϊκού νεκροταφείου στη Σταυρούπολη υπάρχει ένα μνημείο για το Ολοκαύτωμα: εκεί βρίσκονται κάποιες επιτύμβιες πλάκες που όπως αναφέραμε μεταφέρθηκαν από το παλαιό κατεστραμμένο νεκροταφείο, αν και σαν κειμήλια ενός κόσμου χαμένου, με άγνωστη προέλευση: η εξόντωση του εβραϊκού πληθυσμού της Θεσσαλονίκης μνημονεύεται στην ιστοσελίδα του Αριστοτέλειου Πανεπιστημίου, καθώς και σε εκδόσεις ευρείας κυκλοφορίας που αφορούν την ιστορία της πόλης: υπάρχουν, στα ελληνικά, κατάλογοι των ονομάτων πολλών αν όχι όλων των θυμάτων, καθώς και ένα εξαιρετικό μουσείο στη Θεσσαλονίκη που παρουσιάζει την ιστορία της εβραϊκής κοινότητας και του εξολοθρεμού της. Αλλά δεν υπάρχει ακόμα πουθενά η παραμικρή ένδειξη για τους εκατοντάδες χιλιάδες νεκρούς που κείνται κάτω από το διάβα των φοιτητών και των καθηγητών. Τέλος, εάν η μεταφορά του νεκροταφείου είχε γίνει για λόγους πολεοδομικής ανάπτυξης, εκσυγχρονισμού και υγιεινής — τα συνήθη αίτια που επικαλούνται οι ιστορικοί ερμηνεύοντας γιατί απομακρύνθηκαν οι νεκροί από τους αρχικούς τόπους ανάπαυσής τους κοντά στους ζώντες —, η καταστροφή του δεν θα ήταν

ολοσχερής. Θα είχε πιθανότατα παρόμοια τύχη με το χριστιανικό ορθόδοξο νεκροταφείο στα βορειοδυτικά του και με τόσους άλλους ευρωπαϊκούς χώρους ταφής: θα είχε συρρικνωθεί αλλά όχι αφανιστεί.²³

Φτάνουμε έτσι στην τρίτη αφήγηση που μαζί με τις δύο προηγούμενες οδηγεί στην κατανόηση αυτού του ιστορικού προβλήματος. Εάν πράγματι οι τόποι των νεκρών αντιπροσωπεύουν, όπως εισηγούμαστε παραπάνω, το κοινωνικό φαντασιακό των ζώντων, τότε η 26η Οκτωβρίου / 8η Νοεμβρίου 1912 (απελευθέρωση της Θεσσαλονίκης κατά τον Α΄ Βαλκανικό Πόλεμο), και η 28η Ιουλίου / 10η Αυγούστου 1913 (ένταξη της πόλης και της περιοχής στο ελληνικό κράτος με τη Συνθήκη του Βουκουρεστίου που σφράγισε το τέλος του Β΄ Βαλκανικού Πόλεμου) αποτελούν το τρίτο και σημαντικό σημείο αφετηρίας για όσα συνέβησαν τελικά το 1942 και, ακόμη περισσότερο, για τη διαγραφή εκείνης της ημέρας και των εβδομάδων που την ακολούθησαν από την εθνική και την τοπική μνήμη. Η Θεσσαλονίκη, ως μην ξεχνάμε, ήταν πόλη εβραϊκή τους χρόνους που οι νεκροί Εβραίοι καταλάμβαναν τόσο μεγάλο μέρος του χώρου που προοριζόταν γενικά για τους νεκρούς. Έγκυρες στατιστικές δεν υπάρχουν: τα στοιχεία αλλάζουν ανάλογα με το ποιος κάνει τις καταμετρήσεις και για ποιο λόγο, με επιρόσθετα τα γνωστά προβλήματα που παρουσιάζουν οι απογραφές, ιδιαίτερα πριν από τον 20ό αιώνα. Επιπλέον, οι αναλογίες των διαφόρων εθνικών ομάδων άλλαξαν συνεχώς στα τέλη του 19ου αιώνα, καθώς κύματα Εβραίων από τη Ρωσία και Ελλήνων από την ενδοχώρα της Μακεδονίας μετανάστευαν στην πόλη. Υπάρχουν ωστόσο ορισμένα σαφή δεδομένα. Στις αρχές του 18ου αιώνα ζούσαν στην πόλη περίπου 10.000 Έλληνες, 25.000 Τούρκοι και 30.000 Εβραίοι. Τις παραμονές της ενσωμάτωσης της πόλης στο ελληνικό κράτος, το 1910, οι Εβραίοι ήταν πλέον όσοι οι Έλληνες και οι Τούρκοι μαζί: 65.000 Εβραίοι, 35.000 Έλληνες, 30.000 Τούρκοι. Μόλις ένα τρίτο δηλαδή του πληθυσμού ήταν ελληνικής εθνότητας. (Μια άλλη πηγή αναφέρει το 1900 ολικό πληθυσμό 173.000, με 30.000 Έλληνες και άλλους χριστιανούς, 60.000 μουσουλμάνους και 80.000 Εβραίους.)

Γύρω στο 1913 είχαν ήδη ξεκινήσει ριζικές δημογραφικές αλλαγές. Ο εβραϊκός πληθυσμός παρέμενε σε γενικές γραμμές σταθερός, αλλά ο αριθμός των Ελλήνων είχε αυξηθεί σε 67.000 και ο αριθμός των Τούρκων είχε μειωθεί σε 24.000. Την τάση αυτή επιτάχυνε η τελική κατάρρευση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και τη

23. Βλ. <<http://www.sephardicstudies.org/thes.html>>.

μαζική εκδίωξη των Ελλήνων από τη Μικρά Ασία, καθώς και σε μικρότερο βαθμό των μουσουλμάνων από την Ελλάδα. Ο πληθυσμός της Θεσσαλονίκης αυξήθηκε εντυπωσιακά, ιδίως από πρόσφυγες της Μικράς Ασίας, και έτσι η μεγάλη πλειονότητα ήταν πια οι Έλληνες. Το 1928 οι περισσότεροι Τούρκοι όπως και οι Ντονμέδες είχαν πλέον φύγει, ο αριθμός των Ελλήνων άγγιζε τις 180.000, ενώ των Εβραίων είχε μειωθεί κατά περίπου 20% λόγω μετανάστευσης. Σε λιγότερο από τριάντα χρόνια, από το 1900 μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1920, οι Έλληνες από αριθμητικά τρίτη μειονότητα στην πόλη αποτελούσαν πλέον το 70-80% του πληθυσμού της.²⁴

Τα δημογραφικά δεδομένα αντικατοπτρίστηκαν στο πολιτισμικό και το πολιτικό πεδίο. Στο δημοτικό σχολείο έγινε υποχρεωτική η ελληνική γλώσσα, αντικαθιστώντας για πολλούς Εβραίους τη γαλλική που προωθούσαν η Alliance Israélite και άλλες οργανώσεις. (Στο στόχαστρο αυτού του πολιτικού μέτρου δεν ήταν βέβαια μόνο οι Εβραίοι αλλά και άλλες ομάδες, όπως οι Αλβανοί, οι Βλάχοι, οι Σλάβοι.)²⁵ Τα πράγματα άλλαξαν και στην ανώτατη εκπαίδευση. Τα σχέδια για δημιουργία ελληνικού πανεπιστημίου στη Σμύρνη, του δεύτερου κατά σειρά μετά της Αθήνας, ματαιώθηκαν μετά τα γεγονότα του 1922· αντ' αυτού το πανεπιστήμιο χτίστηκε στη Θεσσαλονίκη. Το Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο, όπως ονομάστηκε αργότερα, δεν έλαβε ενεργό μέρος στους πολιτισμικούς πολέμους της οικοδόμησης του έθνους. Καθώς όμως σχεδιάζονταν να είναι πιο «σύγχρονο» και με πιο ανοιχτούς πνευματικούς ορίζοντες από ό,τι της Αθήνας, θεωρούνταν πως το νέο πανεπιστήμιο επρόκειτο να παίξει μείζονα ρόλο στην ενσωμάτωση των «Νέων Χωρών» στη νέα Ελλάδα. Υπήρξαν και άλλες προσαρμογές. Στις αρχές της δεκαετίας του 1920 οι συζητήσεις για το αν η Κυριακή θα ήταν η μοναδική μέρα αργίας — μέτρο που στόχο είχε να πλήξει τους Εβραίους, οι οποίοι θα

24. Στην ιστοσελίδα του ΑΠΘ για τη Θεσσαλονίκη τα στοιχεία διαφέρουν ελαφρά, αλλά διακρίνεται η ίδια ακριβώς τάση (<<http://www.auth.gr/about/city-main.en.php3>>). Τα στοιχεία που παραθέτουμε προέρχονται από το Μουτσόπουλος, *Θεσσαλονίκη 1900-1917*, σ. 22-23· για το 1900, βλ. Stavroulakis / DeVinney, *Jewish Sites*, σ. 176.

25. Joseph Nehama, *Histoire des Israélites de Salonique*, τόμ. VI-VII, Communauté Israélite de Thessalonique, Θεσσαλονίκη 1978, σ. 785-786. Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με τα σχολεία και τις δραστηριότητες της Alliance Israélite Universelle, βλ. André Chouraqui, *L'Alliance Israélite Universelle et la Renaissance Juive Contemporaine (1860-1960)*, Presses Universitaires de France, Παρίσι 1965.

έπρεπε να μη δουλεύουν και κατά τη δική τους αργία του Σαββάτου — έληξαν τελικά με συμβιβασμό.²⁶ Όμως το πολιτιστικό τοπίο είχε αλλάξει οριστικά.

Οριστικά είχε αλλάξει και το πολιτικό τοπίο. Η εβραϊκή κοινότητα είχε αντιταχθεί στην ενσωμάτωση της Θεσσαλονίκης στην Ελλάδα: τη δεκαετία του 1920 ψήφισε το φιλομοναρχικό κόμμα, τη στιγμή που η πλειονότητα της πόλης ψήφισε Φιλελεύθερους που είχαν ισχυρή πλειοψηφία στην εθνική κυβέρνηση.²⁷ Η ίδια η κοινότητα ήταν πολιτικά διασπασμένη σε σιωνιστές και σοσιαλιστές, φιλελεύθερους και βασιλικούς, θρησκευτικά συντηρητικούς και προοδευτικούς. Η προσαρμογή στο μοντερνισμό δεν ήταν εύκολη για κανέναν. Καθημερινές πιέσεις εξαιτίας της φτώχειας και για τον καταμερισμό των πόρων αύξησαν τις προστριβές ανάμεσα στις κοινότητες Εβραίων και Ελλήνων, ιδίως προσφύγων. Σε πολιτικό επίπεδο, οι πιέσεις αυτές μαζί με την εθνικιστική ιδεολογία της εποχής οδήγησαν στη δημιουργία της μικρής αντισημιτικής οργάνωσης «Εθνική Ένωσις Ελλάς» (γνωστή με τα αρχικά ΕΕΕ). Μολονότι ποτέ δεν ξεπέρασε τα 3.000 μέλη, προκάλεσε το 1931 τις ταραχές στη συνοικία Κάμπελ — μία από τις δύο αντισημιτικές ταραχές σε ολόκληρη τη νεοελληνική ιστορία —, με την ισχυρή πρόφαση της συμμετοχής εβραίων αθλητών σε βουλγαρικό πολιτικό εορτασμό που θεωρήθηκε ανθελληνικό γεγονός.

26. Το θέμα της επίσημης ημέρας αργίας είναι αρκετά περίπλοκο. Κατά την οθωμανική περίοδο δεν υπήρχε επίσημη ημέρα αργίας, αν και οι μουσουλμάνοι δεν εργάζονταν την Παρασκευή και ως εκ τούτου οι δημόσιες υπηρεσίες ήταν κλειστές. Και μετά την απελευθέρωση της πόλης συνέχισε να μην υπάρχει επίσημη ημέρα αργίας· οι Εβραίοι δεν εργάζονταν το Σάββατο, ενώ οι χριστιανοί (και τώρα πλέον και το Δημόσιο) την Κυριακή. Μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή και την ανταλλαγή πληθυσμών μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας, η κυβέρνηση Βενιζέλου θέλησε να θεσπίσει την Κυριακή ως επίσημη ημέρα αργίας για όλους, ως μέτρο ενίσχυσης των νεοαφιχθέντων προσφύγων εμπόρων έναντι των εβραίων ανταγωνιστών τους, οι οποίοι θα ήταν αναγκασμένοι είτε να αργούν δύο μέρες είτε να καταπατούν τη θρησκευτική αργία του Εβραϊκού Σαββάτου. Το μέτρο συνάντησε έντονη αντίδραση από τις εβραϊκές κοινότητες (όχι μόνο της Θεσσαλονίκης), και τελικά επιτεύχθηκε συμβιβασμός που ικανοποιούσε οι γενικές γραμμές τις εβραϊκές κοινότητες. Βλ. την αδημοσίευτη έρευνα του Ευδόλου Λοξιάδη, «Nationalism, anti-semitism and the Jews in modern Greece: The case of the Romaniote Jews», UC Berkeley, 17.12.2000, στο <<http://history.berkeley.edu>>.

27. Βλ. την ιστοσελίδα του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου: <<http://www.auth.gr/about/history-main.en.php3>>. Μάθαμε πολλά σχετικά με τα πολιτικά δρώμενα της εβραϊκής ζωής στη Θεσσαλονίκη από το Λοξιάδη, «Nationalism, anti-semitism and the Jews in Modern Greece», που ο συγγραφέας είχε την καλοσύνη να μας δώσει.

Την οργάνωση διέλυσε η δικτατορία του Μεταξά το 1936 και την ανέστησε το 1941 η ναζιστική κατοχή.²⁸

Όλα τα παραπάνω είχαν επιπτώσεις στο νεκροταφείο. Ήδη το 1900 η εβραϊκή κοινότητα προσπάθησε να αυξήσει την ασφάλεια των τάφων χτίζοντας έναν περίβολο. Οι εργασίες δεν ολοκληρώθηκαν λόγω έλλειψης πόρων. Μετά το 1912 οι παραβιάσεις του νεκροταφείου και τα επεισόδια βεβήλωσης τάφων άρχισαν να πολλαπλασιάζονται και να παίρνουν βιαιότερη μορφή. Στις 12-13 Ιανουαρίου 1930, μικρασιάτες πρόσφυγες κατέστρεψαν εβδομήντα τάφους διαμαρτυρόμενοι για την απόφαση της εβραϊκής κοινότητας να κλείνει κάποιες πύλες του νεκροταφείου νωρίτερα, με αποτέλεσμα να μην μπορούν να κόβουν δρόμο για να πάνε στα σπίτια τους.²⁹ Οι ταραχές στο Κάμπτελ τον επόμενο χρόνο προκάλεσαν και νέες καταστροφές στο νεκροταφείο, οπότε η εβραϊκή κοινότητα χρηματοδότησε την οργάνωση από το Δήμο ειδικής ομάδας ενόπλων για τη φρούρησή του. Κατά τη γιορτή για την ανάληψη των καθηκόντων της φρουράς παραστάθηκαν εκπρόσωποι της εβραϊκής κοινότητας και της ελληνικής αστυνομίας.

Τις δεκαετίες 1920 και 1930 οι σχέσεις ήταν ακόμη σχετικά καλές. Οι διαπραγματεύσεις της εβραϊκής κοινότητας με το Δήμο και έμμεσα και με την εθνική κυβέρνηση για το θέμα του νεκροταφείου καθώς και για άλλα ζητήματα διεξάγονταν σε πολιτισμένο κλίμα και, απ' όσο μας επιτρέπουν να γνωρίζουμε οι γραπτές πηγές, γίνονταν με καλή πίστη.³⁰ Ο εξολοθρεμός του νεκροταφείου το 1942 και της ζωντανής εβραϊκής κοινότητας ένα χρόνο αργότερα δεν αποτελούσε αναπόφευκτη συνέπεια του ελληνικού εθνικισμού στην αντιεβραϊκή του έκφραση. Τον κατέστησαν δυνατό οι ευκαιρίες που παρουσιάστηκαν αμέσως μόλις άρχισε η ναζιστική κατοχή οπότε, μετά την κατάρρευση των δημοτικών αρχών οι οποίες ήταν ευμενώς διακείμενες στην προστασία των Εβραίων, επικράτησε μια σχετικά μικρή ομάδα με σαφώς αντίθετη στάση στο συγκεκριμένο θέμα.

Ωστόσο ρόλο έπαιξε η πίεση για ένα μεγάλο κομμάτι γης στην καρδιά μιας πόλης που με το πέρασμα των δεκαετιών είχε γίνει ελληνική, το οποίο ανήκε σε μια κοινότητα την οποία μερικοί έβλεπαν σαν ξένη. Η

28. Molho / Nehama, *In Memoriam*, σ. 384.

29. Salem, «The old Jewish cemetery of Thessalonika», σ. 56.

30. Βλ. γενικά, το υλικό από τις δεκαετίες του 1920 και του 1930 στο Constantopoulos / Veremis, *Documents*, σ. 9-245.

αναγκαιότητα να δημιουργηθεί ταχύτατα μια νέα εθνική κουλτούρα, που ενισχυόταν ηθικά από εθνικούς και τοπικούς υπέρμαχους του πλήρους επανεκχριστιανισμού των «Νέων Χωρών», έπαιξε καταλυτικό ρόλο στην καταστροφή του νεκροταφείου.

Η διαγραφή του από τη μνήμη τις δεκαετίες μετά την απελευθέρωση είναι μια άλλη ιστορία. Το 1945 η γη δεν ήταν πλέον διακύβευμα. Μετά τον πόλεμο η συρρικνωμένη εβραϊκή κοινότητα της Θεσσαλονίκης, το πολύ 2.000 άνθρωποι, δεν διεκδίκησε την περιουσία της στο χώρο του νεκροταφείου· αρκέστηκε στο νέο νεκροταφείο που είχε αρχίσει να χρησιμοποιεί ήδη από τα τέλη της δεκαετίας του 1930. Ίσως, πάλι, μπορούμε να υποθέσουμε ότι δεν είχε αποθέματα ενέργειας να αγωνιστεί για έναν μνημειακό χώρο. Οι Έλληνες από τη μεριά τους δεν ενδιαφέρονταν γι' αυτό. Σταδιακά το Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο κάλυψε κάθε μέτρο γης του άλλοτε νεκροταφείου μην αφήνοντας κανένα ίχνος της σχέσης του με τους νεκρούς που κείτονταν από κάτω.

Όπως υποστηρίξαμε, η ιστορία της διαγραφής του εβραϊκού νεκροταφείου από το τοπίο της σύγχρονης Θεσσαλονίκης διαμορφώνεται από τη χρονική σύμπτωση τριών αφηγήσεων: του Ολοκαυτώματος, του εκσυγχρονισμού και της συνακόλουθης απομάκρυνσης των χώρων των νεκρών από τους ζώντες, και τέλος της ελληνικής εθνικής ενοποίησης. Πουθενά αλλού, σε καμία άλλη μεγάλη πόλη, οι αναγκαιότητες του εκσυγχρονισμού και της διαμόρφωσης του έθνους δεν συνέπεσαν σε τέτοιο βαθμό με τις κρίσιμες συμπληγάδες της Κατοχής και της γενοκτονίας.

Πουθενά αλλού οι δύο κοινότητες νεκρών και ζώντων δεν διαχωρίστηκαν τόσο απόλυτα. Και αυτή η ιστορία είναι μοναδική στην Ευρώπη. Αλλού η ανακατασκευή του κοινωνικού φαντασιακού αμέσως μετά το Ολοκαύτωμα οδήγησε στην αποκατάσταση των εβραϊκών τόπων για την ανάμνηση μιας κοινότητας που άλλοτε ζούσε ανάμεσά τους. Υπάρχουν πολλά μέρη όπου τα λείψανα των νεκρών είναι απόντα, επαναπατρίστηκαν όμως τα ονόματά τους. Έρχονται στο μυαλό οι μαρτιοί κατάλογοι των θυμάτων του Ολοκαυτώματος σε διάφορες ευρωπαϊκές πόλεις και τα ονόματα των δολοφονημένων συγγενών χαραγμένα στους τάφους εκείνων που πέθαναν ειρηνικά. Στο χώρο του Αριστοτέλειου Πανεπιστημίου όμως συναντάμε το ακριβώς αντίστροφο και αλλόλοτο φαινόμενο: μια

μεγάλη έκταση με σώματα που δεν έχουν πλέον όνομα και τίποτα δεν θυμίζει ότι κάποτε ζούσαν.

Αυτό θα μπορούσε να ιδωθεί ως συνεκδοχή της ευρύτερης νεότερης ελληνικής ιστορίας, μιας ιστορίας που μοιάζει να γράφεται ενάντια σε μια απουσία, το κενό μισής περίπου χιλιετίας από την πτώση του Βυζαντίου και μέχρι τη γένεση του ελληνικού έθνους. Μιας ιστορίας αποπνικτικής από ένα χρονικό χάσμα που στην πραγματικότητα δεν υπάρχει. Για την εβραϊκή κοινότητα, η ενσωμάτωση της ιστορίας του μεγαλοπρεπούς νεκροταφείου της, του μεγαλύτερου της Ευρώπης, στην ιστορία της σύγχρονης Ελλάδας θα της επέτρεπε να πενήθει ειδικά για την εξαφάνισή του. Θα επέτρεπε ωστόσο επίσης, και αυτό είναι πιο σημαντικό, στους Έλληνες της Θεσσαλονίκης να θυμούνται μια κοινότητα που ζούσε ανάμεσά τους επί αιώνες (ή που εκείνοι ζούσαν ανάμεσά της), να θυμούνται ένα λαό γιατί υπήρχε και ευημερούσε και όχι μόνο επειδή έπαψε να υπάρχει μετά από μια γενοκτονία που ολοκληρώθηκε σε διάστημα μηνών.

Τα νεκρά σώματα που κείνται λησμονημένα κάτω από το Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο χάθηκαν την ίδια ιστορική στιγμή που δολοφονούνταν οι ζώντες. Αντιπροσωπεύουν όμως κάτι πολύ παραπάνω από το Ολοκαύτωμα: οι περισσότεροι από αυτούς τους νεκρούς πέθαναν από φυσικά αίτια ή από μεμονωμένα φαινόμενα βίας, όπως και οι χριστιανοί και μουσουλμάνοι γείτόνές τους. Πρέπει να επαναπατριστούν αυτά τα σώματα, οι ανήσυχτοι νεκροί που τώρα μόνο η δημόσια μνήμη μπορεί να τους αναπαύσει. Το ίδιο ισχύει και για άλλες κοινότητες. Στην παλιά Θεσσαλονίκη υπήρχαν τρία νεκροταφεία: το ορθόδοξο, που είναι ακόμα ορατό, το εβραϊκό, που εξαφανίστηκε, και το μουσουλμανικό, που περιμένει τους ερευνητές να αποκαταστήσουν τη θέση του σε αυτή την κοινή ιστορία.